

Boekbesprekingen

A.L. Mok, In het zweet uws aanschijns ... Inleiding in de arbeidssociologie. Stenfort Kroese, Leiden/Antwerpen, 1990, (234 p.).

'Eindelijk een overkoepelende Nederlandse inleiding in de arbeidssociologie,' was mijn eerste gedachte bij het verschijnen van dit boek. Want een eigentijdse inleiding, die de verschillende deelterreinen – arbeidsmarkt, arbeidsverhoudingen, organisatie van het arbeidsproces – omvat, ontberen we al lang. Ik heb het boek daarom zelf meteen gebruikt voor mijn inleidende college in het vak (derdejaars). De reacties van de studenten varieerden van: 'mooi, makkelijk overzicht' tot 'dit kun je niet maken.'

Ik ben bang dat ik de laatsten gelijk moet geven. Wat Mok biedt is geen sociologie; het is een les maatschappijleer voor vwo of hbo. Er passen weliswaar veel feiten, opvattingen en begrippen de revue, maar een analytisch kader waarbinnen deze begrippen worden tezamen gebracht ontbreekt. Mok introduceert de arbeidssociologie als een galerij van namen, stromingen en opvattingen, in plaats van verklaringen, analyses of theorema's. Doorgaans geldt zoiets als een indicatie voor de onvolwassenheid van een vak. Bovendien wordt nergens de indruk gewekt dat de arbeidssociologie een intellectueel uitdagend vak zou kunnen zijn.

Het uitgangspunt van het boek is: de voorwaarden waaronder mensen bereid zijn de van hen verlangde arbeidsprestatie te verrichten. Dit lijkt een uitstekend uitgangspunt voor een inleiding in de arbeidssociologie. De geschiedenis wijst uit dat werknemers bereid zijn gebleken

onder zeer uiteenlopende omstandigheden arbeid te verrichten. Omgekeerd hebben werkgevers uiteenlopende organisatievormen en beheersingsregimes voor de regulering van het arbeidsproces toegepast. Een analytische doorgroning van deze variatie zou de arbeidssociologie een stevige wetenschappelijke fundering verschaffen. De vraag wordt door Mok echter niet beantwoord. Op verschillende plaatsen in het boek worden wel stellingnames betrokken, zoals 'In dit boek heb ik gepoogd aan te tonen dat mensen graag bereid zijn zich volledig voor het bedrijf of de instelling in te zetten, als het werk maar tegemoet komt aan hun vraag naar *inhoudelijk goede* arbeid waarin zij hun kwalificaties en talenten kunnen ontplooiën en, vooral, waarin zij betrokken worden bij de beslissingen omtrent hun eigen arbeidssituatie en omtrent de voor hen relevante arbeidsomgeving. Het beschikken over *arbeidstaakbeheersing* is de belangrijkste niet-materiële voorwaarde waaronder mensen bereid zijn te presteren' (p. 204). Elders: 'Kern is de mogelijkheid van werknemers om op de voor hen wezenlijke punten over hun arbeidssituatie te kunnen (mee)beslissen. Dat is de voornaamste voorwaarde waarop mensen bereid zijn zich voor hun werkgever in te zetten' (p. 101).

Dat zijn natuurlijk nobele standpunten, maar om ons van zijn goede intenties te overtuigen had Mok geen boek hoeven schrijven. Wel om ons uit te leggen waarom de autoritaire kapitalistische onderneming een grote arbeidsproductiviteitsstijging mogelijk maakte; waarom generaties arbeiders zich onder Tayloristisch regime

hebben geschikt; waarom ook in niet-kapitalistische economieën deze organisatiewijze een grote toepassing heeft gevonden; waarom coöperaties en vormen van arbeidselfbestuur altijd in de marge zijn gebleven. Kortom: waarom de arbeid georganiseerd kon worden zoals zij was, ondanks dat 'aan de voorwaarden waaronder mensen bereid zijn arbeidsprestaties te leveren' naar Mok's eigen inzichten niet kon zijn voldaan. Een dergelijke analyse vindt echter niet plaats, noch langs de weg van het theoretiseren, noch met behulp van onderzoek.

Dat is een gemiste kans, want op de grensgebieden van arbeidssociologie, organisatie-theorie en institutionele economie is een bloeiend debat gaande over de merites van en verklaringen voor uiteenlopende arbeidssystemen, beheersingsstructuren en coördinatiemethoden. Wat zijn de alternatieven voor de gangbare organisatievormen? Berust hun niet-invoeren louter op onwil en 'macht' of spelen ook efficiency-redenen een rol? Waarom zouden door de macht van het management opgelegde ongewenste organisatievormen niet door marktprocessen of collectieve actie worden ondergraven? Wat zijn de cruciale variabelen (bijv. aard van de vaardigheden; meetbaarheid van de prestatie; afhankelijkheden binnen het productieproces) die aanleiding geven tot – of mogelijkheden bieden voor – verschillende beheersingsregimes? Dit zijn het type vragen die we in de internationale vakpers tegenkomen en waarmee de arbeidssociologie zich als wetenschappelijke discipline kan manifesteren.

Dergelijke vragen worden door Mok echter niet gesteld en de door hemzelf opgeworpen basisvraag wordt niet beantwoord. Erger nog: er wordt niets aangedragen waarmee studenten in voorkomende gevallen zelf de situatie kunnen analyseren en de vraag beantwoorden. Toch hadden vanuit de vraagstelling interessante verbanden voor de hand gelegen met zulke uiteenlopende kaders als agency theorie, beheersingsvraagstukken, transactiekosten, motivatietheorie, sociotechnische systeembenadering – theoretische kaders waarbinnen *systematisch* de determinanten en vrijheidsgraden van verschillende arbeidssystemen kunnen worden beproefd. Zonder zulk een kader rest slechts de

normatieve stellingname. En zo kan Mok de kloof tussen norm en werkelijkheid alleen wegredeneren door zijn toevlucht te nemen tot een enormiteit: '(...) het prerogatief van het management om *eenzijdig* de voorwaarden te stellen waarop mensen bereid zijn de van hen gevraagde prestaties te leveren' (p. 101).

Op het niveau van de weergave van begrippen en opvattingen is het boek redelijk uitvoerig en adequaat. Het is bovendien vlot geschreven, fraai uitgevoerd (zelfs met foto's) en voorzien van een uitvoerige literatuurlijst en verklarende lijst van begrippen. Deze kwaliteiten worden echter al gauw overheerst door irritatie over de verbrokkelde betoogtrant en het gebrek aan diepgang.

Het boek begint met een hoofdstuk over de 'geschiedenis van de arbeid', waarin met reuzenschreden van Plato tot heden over de ontwikkeling van de arbeidsmoraal wordt bericht, alsmede de begripsmatige onderverdelingen van arbeid (formeel/informeel etc.) aan de orde worden gesteld. Dit is een vrijwel onmogelijke opgave voor twintig bladzijden, waardoor het boek een ongelukkige start kent.

De hoofdstukken 2 en 3 gaan over arbeidsverdeling en industrialisatie en worden gevolgd door vier hoofdstukken waarin de organisatie van het arbeidsproces en de 'strijd om de arbeidstaakbeheersing' centraal staan. Gezamenlijk vormen deze hoofdstukken de kern van het boek en zij zijn ook beslist het beste deel. Het is een goed idee de organisatie van het arbeidsproces tot kernpunt van een arbeidssociologische inleiding te maken, omdat hier het vak zich het duidelijkst ten opzichte van andere disciplines heeft weten te profileren. Veel begrippen en noties passeren de revue. Er wordt ongetwijfeld interessante informatie aangeboden aan nieuwkomers op het terrein, maar – zoals gezegd – wetenschappelijke vraagstellingen ontbreken.

Het boek wordt afgerond met drie hoofdstukken over respectievelijk arbeidsmarkt, arbeidsverhoudingen en beroep/professionalisering. Deze hoofdstukken zijn aanzienlijk zwakker en missen de aansluiting bij de stand van het vak. Bijvoorbeeld de arbeidsmarkt is nu al jaren het terrein van een intrigerende ontmoeting tussen economische en sociologische benaderingen.

Maar bij Mok zal men vergeefs zoeken naar de labor queue, efficiency wages of zelfs maar naar enige reële verbinding met (on)evenwichtighedsanalyse en human capital theorie. In plaats daarvan wordt zijn eigen PI/SE-typologie verabsoluteerd tot 'het' beeld van de arbeidsmarkt, terwijl het echec van de oorspronkelijke duale arbeidsmarktconcepten toch afdoende heeft aangetoond dat typologieën geen theorieën kunnen vervangen.

Hetzelfde geldt voor het hoofdstuk over collectieve arbeidsverhoudingen, waar iedere verwijzing naar de problematiek van het collectieve handelen merkwaardigerwijs ontbreekt. En in het hoofdstuk over beroepen en professies wordt wel terecht gewezen op de sociale sluiting die van professionalisering het gevolg kan zijn, maar wordt niet de stap gezet naar de voorwaarden waaronder beroepsgroepen in staat zijn hun markt te beheersen. Het laatste hoofdstuk is een soort epiloog ('heeft arbeid nog toekomst?') waarin de auteur een persoonlijk antwoord geeft op deze voor een wetenschappelijke inleiding ongebruikelijke vraag.

Kortom: het boek zwabbert heen en weer tussen geschiedenis, begrippen, moralisme en instituties (en af en toe ook nog tussen België en Nederland), maar bereikt nergens een aanvaardbaar analytisch niveau. Met zo'n inleiding kunnen studenten niet leren *nadenken* over de wereld van de arbeid.

Aan een minder geslaagd boek zou op zichzelf niet zwaar te hoeven worden getild, ware het niet dat het hier een *inleiding* betreft. Het verschijnen van een inleiding is voor een discipline een belangrijke gebeurtenis. Met een inleiding of leerboek toont een vak waartoe het in staat is, communiceert het met de buitenwereld. Uit het boek van Mok rijst het beeld van een vak dat zich geen theoretische vragen stelt en niet over een analytisch instrumentarium beschikt.

Stelt ons vak echt zo weinig voor? Ik heb me een tijdje ongemakkelijk gevoeld bij het nadenken over deze vraag. Voorlopig houd ik het erop dat het meer te bieden heeft, maar zolang vakgenoten geen betere inleidingen schrijven blijft het moeilijk anderen daarvan te overtuigen. En dat moet Mok worden nagegeven: hij heeft tenminste de moeite genomen een inleiding te schrij-

ven. Het resultaat is niet best. Alleen: wie van ons doet het beter?

Arie Glebbeek

N.D. de Graaf, Postmaterialism and the stratification process. An international comparison (dissertatie). ISOR, Utrecht, 1988, 190 p.

De overgang van een agrarische naar een industriële samenleving verandert het stratificatieproces in die samenleving. De manier waarop dit gebeurt wordt beschreven door het Socio-Economic Life Cycle (SEL-)model van Blau en Duncan. Het belang van toegeschreven ('ascriptive') waarden (met name sociale afkomst) voor het bereiken van een beroep met een bepaalde status, of voor het behalen van een bepaald persoonlijk inkomen, vermindert ten gunste van zelf verworven (achievement) waarden (met name opleidingsniveau). De Graaf stelt in zijn dissertatie nu de vraag in hoeverre de verandering van een industriële samenleving naar een postindustriële samenleving het stratificatieproces verder verandert.

Landen in de wereld verschillen in de mate waarin ze postindustriële zijn. Postindustriële landen hebben een postmaterieel waardenklimaat, en industriële landen hebben een materieel waardenklimaat. De termen 'materieel' en 'postmaterieel' hebben hierbij de betekenis die Inglehart daaraan heeft gegeven. De Graaf veronderstelt dat in landen met een materieel waardenklimaat de invloed van opleidingsniveau op beroepsprestige relatief klein zal zijn, maar op het persoonlijk inkomen relatief groot. In landen met een postmaterieel waardenklimaat zal daarentegen de invloed van opleidingsniveau op beroepsprestige relatief groot zijn, maar op het persoonlijk inkomen relatief klein (p. 36). Zo beïnvloedt het (post-)materialistische waardenklimaat dan het stratificatieproces. Door Inglehart's politicologische ideeën over het (post-)materialisme te combineren met Blau en Duncan's sociologische SEL-model worden twee onderzoekslijnen gecombineerd. De (post-)materialisme variabele moet nu niet alleen politieke opvattingen en gedragingen verklaren, maar ook so-

cologische kenmerken van personen, zoals beroepsprestige en inkomensniveau.

Een eerste centrale verwachting over veranderingen in het stratificatieproces uit deze studie (De Graaf's vraag 5) is dat in landen met een sterker postmaterialistisch waardenklimaat de relatie tussen de (post-)materialistische waardenoriëntatie en het verkregen beroepsprestige en inkomen sterker zal zijn dan in landen met een materialistisch waardenklimaat. Zijn tweede centrale verwachting (vraag 6) is dat in landen met een sterker postmaterialistische waardenoriëntatie het effect van een extra opleidingsjaar op toegenomen beroepsprestige en inkomen groter is dan in landen met een zwakkere postmaterialistische waardenoriëntatie. Beide verwachtingen gelden na controle op 'appropriate' individuele kenmerken.

Om deze hypothese te toetsen, gebruikt De Graaf de 'Political Action' datasets van acht landen tussen 1973 en 1976: Bondsrepubliek Duitsland, Finland, Italië, Nederland, Oostenrijk, het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten van Amerika en Zwitserland. Voor bepaalde deelanalyses zijn paneldata gebruikt van het 'Political Action' materiaal uit de Bondsrepubliek Duitsland en de Verenigde Staten van Amerika uit 1974 en 1980, en van het drie-golf panel uit Nederland (1974-1979-1985). Van acht onderzochte landen heeft Nederland het meest uitgesproken postmaterieel waardenklimaat, gevolgd door Zwitserland. Finland en het Verenigd Koninkrijk zijn al wat meer materialistisch, en de overige landen (met de Bondsrepubliek Duitsland als meest extreem voorbeeld) hebben een uitgesproken materieel waardenklimaat (p. 115).

De Graaf toetst zijn hypotheses door per land een lineaire (multiple) regressie-analyse uit te voeren met 'beroepsprestige' en 'persoonlijk inkomen' als de afhankelijke variabelen. Naast sociale afkomst variabelen (opleiding en beroep vader) en eigen opleidingsniveau worden ook andere variabelen in de regressie-analyses betrokken, zoals waarde op de (post-)materialisme schaal, opleiding en beroepsprestige van vader, geslacht en leeftijd. De regressiecoëfficiënt van de variabele 'opleidingsniveau' voor de vergelijking voor beroepsprestige blijkt niet hoger te zijn voor de landen met een postmaterieel waar-

denklimaat dan voor de landen met een materieel waardenklimaat (p. 106). Voor de VS is het regressiegewicht zelfs negatief. De regressiecoëfficiënten voor 'opleidingsniveau' voor de vergelijking voor persoonlijk inkomen verschillen niet systematisch tussen de meer postmaterialistische landen en de meer materialistische landen (p. 110). Deze twee conclusies baseert de reviewer op twee tabellen die door De Graaf worden gegeven; het zijn geen conclusies van de auteur zelf. De verwachtingen dat in postindustriële samenlevingen (landen met een sterker postmaterialistisch waardenpatroon) het stratificatieproces anders zou verlopen dan in industriële samenlevingen (landen met een sterker materialistisch waardenpatroon) moet dus (volgens de reviewer) worden verworpen. De Graaf komt zelf overigens met een tegengestelde conclusie (p. 146-7), die hij afleidt uit een geaggregeerde analyse op het niveau van de samenleving, waardoor hij maar acht cases heeft.

Naast het theoretische kader dat hierboven is geschetst, behandelt De Graaf een veelheid aan vragen, die eigenlijk in een ander theoretisch kader thuishoren. Bijvoorbeeld: hoe stabiel is iemands waarde op de (post-)materialismeschaal op basis van een panelstudie? De Graaf's conclusie (wel stabiel) contrasteert met eerdere conclusies van Van Deth (1983) op basis van hetzelfde materiaal. Hoewel referenties naar Van Deth worden gegeven, ontbreekt een discussie over de verschillen in interpretatie. Andere vragen betreffen de verschillen tussen materialisten en postmaterialisten in alle onderzochte landen: hebben postmaterialisten een hogere beroepsopleiding, gebruiken ze hun opleiding effectiever, hebben ze minder inkomen, gebruiken ze hun opleiding minder effectief om een hoog inkomen te krijgen dan materialisten, en verschillen de relaties die tussen deze variabelen worden gevonden nog tussen industriële en postindustriële landen? Deze vragen betreffen dus niet het stratificatieproces, zoals de titel van het boek aangeeft, maar de positie van (post-)materialisten binnen een stratificatiesysteem. De meeste van deze vragen moeten overigens negatief worden beantwoord, en zo er al een verwachting wordt bevestigd, dan gaat het in het algemeen om een klein effect.

De auteur zegt erg weinig over de implicaties van de gevonden resultaten voor de theorie over de relatie tussen het stratificatieproces en de mate waarin landen meer of minder postindustrieel zijn. Zijn wel de meest prototypische landen uitgezocht om de verschijnselen te bestuderen waarin De Graaf is geïnteresseerd? Hoe komt het, bijvoorbeeld, dat het meest materialistische land (Bondsrepubliek Duitsland) zich in haar stratificatieproces nauwelijks onderscheidt van het meest postmaterialistische land (Nederland)? De auteur gaat niet in op de problemen, die het beschikbare secundaire materiaal met zich meebrengt. Is het verschil tussen industriële en postindustriële landen wel valide geoperationaliseerd met de uitsluitende gebruikmaking van het verschil tussen het percentage materialisten en postmaterialisten in een land? Ook hier zou de inhoudelijke discussie uitgebreider hebben gekund. Is het zinvol om te verwachten dat beroepsprestige en persoonlijk inkomen lineair gerelateerd zijn aan de variabelen die in de regressie-analyses zijn gebruikt? En van meer technische aard: deze bespreking lijkt me niet de plaats om dieper in te gaan op de scepsis van de reviewer over de merites van de stabiliteitsanalyses op de (post-)materialismeschaal uit hoofdstuk 2. Het gebruik van factoranalyse op plaatsen waar dat niet zo voor de hand ligt is vrijwel onuitroeibaar. Bijna alle gebruikte LISREL-modellen (p. 51, p. 134, p. 136) passen niet op de data: haast alle chi-kwadraat waarden zijn (veel) te groot. Daarover wordt in de studie met geen woord gerept.

Hier en daar geven de zijpaden, waarop De Graaf zich naar mijn mening bij voortduring bevindt, wel erg leuke inzichten. Dat geldt dan met name voor zijn poging om de human capital theorie van Becker te incorporeren in de verklaring van postmaterialisme, of voor de poging om traumatische oorlogservaringen, en de daaruit voortvloeiende materialistische waardenoriëntatie te behandelen aan de hand van Tversky en Kahneman's theorie over 'heuristic availability'. Datzelfde geldt ook voor de poging om van beroepen hun 'intellectuele uitdaging' te meten en na te gaan hoe die variabele uit de inmiddels bekende andere variabelen verklaard kan worden.

Ik hoop dat de auteur zich in zijn toekomstige werk meer rekenschap geeft van de consequenties van zijn bevindingen. Ik kan zijn boek moeilijk anders lezen, dan dat het de irrelevantie van de (post-)materialisme variabele aantoonde voor het stratificatie-onderzoek. Maar ook – misschien wel: juist – negatieve resultaten helpen de wetenschap verder. Ze leveren puzzels die door toepassing van de 'normale wetenschap' worden opgeworpen. Juist in het verder doordenken van die consequenties zou mijns inziens het belang van dit boek kunnen liggen.

Wijbrandt H. van Schuur

W. Oosterbaan Martinius, Schoonheid, welzijn, kwaliteit. Kunstbeleid en verantwoording na 1945 (dissertatie). Gary Schwarz/SDU, 1990.

Over het kunstbeleid in Nederland zijn al veel nota's en rapporten geschreven en de stroom scripties over cultuurpolitiek, sponsoring en management is overstelpend. Het proefschrift van Oosterbaan onderscheidt zich van de meeste boeken, bundels en artikelen door zijn elegantie en toont tegelijkertijd aan wat een bedriegelijk weerbarstig onderwerp het kunstbeleid toch eigenlijk is.

Schoonheid, welzijn, kwaliteit begint met een overzicht van de kunstsociologie in Nederland. Oosterbaan constateert een groeiende belangstelling, meer theorievorming en een geleidelijke vestiging van dit tot voor kort nog marginale specialisme. Zijn inleiding eindigt met een sociologische stellingname die buiten het vak vaak irritatie opwekt: 'Tenslotte: wie over kunst schrijft, heeft te maken met de vraag wat kunst eigenlijk is. Ik reken het niet tot mijn taak daar een antwoord op te geven (...). Over de vraag wat kunst is, wordt in de samenleving verschillend gedacht en juist die verschillen zijn de moeite van het bestuderen waard.' Distantie zet de toon en wie wil weten hoe het moet, kan beter te rade gaan bij anderen.

Deze geloofsbrief wordt vervolgens van glossen voorzien. Oosterbaan introduceert in het gelijknamige hoofdstuk een intrigerend begrippenpaar: stijlverscheidenheid en smaakonzeker-

heid. Beide maken deel uit van een proces dat hij omschrijft met het meer gangbare begrip automatisering. De titels van de andere paragrafen, zoals 'esthetische dispositie' en 'statusoverwegingen', zijn verwijzingen naar de Franse socioloog Bourdieu, terwijl zich in de andere begrippen de Duitse traditie van Elias en Mannheim laat herkennen.

Het tweede hoofdstuk bevat nog een nieuw begrip: de legitimeringsparadox. Deze doet zich naar het oordeel van Oosterbaan het hevigst voor bij de beeldende kunsten en dat is een van de motieven om daarop de nadruk te leggen. Het neologisme verwijst naar de problematische rechtvaardiging van subsidiering van economische goederen en diensten die ook op de markt verhandeld zouden kunnen worden en, zo blijkt, voornamelijk afzet vinden bij een hoog opgeleide, stedelijke elite. Na een excurs over de economie van de kunsten concludeert Oosterbaan: 'De tegenstellingen die in de legitimeringsparadox besloten liggen kunnen dus niet overbrugd worden door een economische redenering.'

Van schoonheid, via welzijn naar kwaliteit, zo karakteriseert Oosterbaan in het derde hoofdstuk, dat dezelfde titel draagt als het boek, de verschuivende rechtvaardigingen van overheidsbemoeienis met de kunsten. De bronnen zijn kamerdebatten, memories van toelichting en nota's. Of de verschuivingen zich werkelijk zo mooi als een drietrapsraket laten karakteriseren is, mede door het ontbreken van kernachtige uitspraken die juist deze woorden als kern hebben, de vraag, maar als kenschets zijn de drie begrippen treffend.

Oosterbaan doet in het vierde hoofdstuk chronologisch weer een stap terug. Hij komt tot een belangrijke correctie op de te pas en te onpas en nimmer correct geciteerde uitspraak van Thorbecke over onthouding van een oordeel inzake kunst door de overheid. Hij publiceert het gehele tekstgedeelte over deze kwestie en plaatst het in zijn context. De ambtelijke en politieke gedachtenvorming die op de fraai geformuleerde stellingname van Thorbecke volgt, maakt duidelijk dat het intellectuele gehalte sedertdien niet aldoor significant is toegenomen. Wonderlijk genoeg blijkt uit de reconstructie van de P.C. Hooft-affaire dat er bij zwaar weer wel op het

scherp van de snede gediscussieerd kan worden. Minister Brinkman weigerde de staatsprijs aan Hugo Brandt Corstius toe te kennen met als argument dat niet alles wat 'door velen onmiskenbaar als kwetsend' wordt ervaren van staatswege lof verdient. Oosterbaan mengt zich conform zijn gedistantieerde benadering niet in de discussie en vermeldt dat de minister de kritiek gehoord hebbende besloot de Raad van de Kunst om advies te vragen.

'Kenners en kwaliteit' bevat een excurs over sociologie en esthetica, dat de vaart een beetje uit het betoog haalt, juist omdat de geloofsbrieven geen exegese meer vergen. Wie het sociologisch standpunt irritant vindt, bijvoorbeeld vanwege de veronderstelde aantasting van authenticiteit kunstgenot door al die ogenschijnlijk kwaadaardige gedachten over distinctie, status en macht, zal zich niet alsnog gewonnen geven door een betoog over de superioriteit van de sociologie ten opzichte van andere wetenschapstradities. Wat Oosterbaan in een beschouwing over een breder cultuurbegrip 'de sceptische, sociologisch geïnspireerde benadering' noemt, zal er niet bij iedereen ingaan als Gods woord in een ouderling. Te beklagen zijn de kunstminnaars die hun genot door een socioloog laten vergallen.

Het zevende hoofdstuk is het meest bloemrijk door de directe observaties over het leven buiten de burelen van ambtenaren, adviseurs en politici. Oosterbaan analyseert de manieren waarop mensen hebben geprobeerd de problemen van stijlverschillen en smaakonzekerheid op te lossen bij de opdrachtverlening van nationale monumenten: het Monument 1813-1863 in Den Haag, het Monument op de Dam te Amsterdam, het Koopvaardijmonument in Rotterdam en het Koningin Wilhelmina-monument, ook in Den Haag.

Het is een mooi en mede door de anekdotes meeslepend slothoofdstuk, dat echter ook aanleiding geeft tot discussie over de verbinding tussen het theoretisch apparaat uit het begin van het boek en de feiten die Oosterbaan daarna vrij dicht op de voet volgt. De onderlinge samenhang van de verschillende begrippen die Oosterbaan introduceert en hun bruikbaarheid voor een sociologische periodisering roepen vragen op die het boek zelf niet volledig beantwoordt. Dit

vloeit mede voort uit de niet-chronologische opzet en uit het ontbreken van een systematische slotbeschouwing. Het gaat mij niet om de historische precisie als zodanig maar om de sociologische situering van het Nederlandse kunstbeleid in zijn ontwikkeling op langere termijn.

Oosterbaan contrasteert de ontwikkelingen in het kunstbeleid na 1945, in het bijzonder de opdrachtverlening op het gebied van de monumentale beeldende kunst, met het 'stijlzekere' tijdperk van de Europese vorstenhoven waar een groots mecenaat tot ontwikkeling is gekomen. Dit historisch contrast werkt retorisch prachtig, maar roept meer vragen op dan het beantwoordt. In de terminologie van Oosterbaan gaat het om vragen als: in hoeverre was de Nederlandse beeldende kunst ingebed in een hofcultuur; droeg het naast elkaar bestaan van een hof en een regentenstand niet bij tot smaakonzekerheid op het niveau van de Hollandse samenleving als geheel; kenden de Europese hoven niet al vanaf de vroege zestiende eeuw perioden met een achteraf evidente en ook door tijdgenoten reeds geconstateerde stijlverscheidenheid; is de culturele homogeniteit van de hoven wel zoveel groter geweest als die van het artistiek advieswezen dat zich in de moderne overheidsbureaucratie heeft genesteld?

Is het eerste historisch contrast wellicht te sterk, daarna is de periodisering soms te weinig gedifferentieerd. De prijsvraag voor het Monument 1813-1863 hangt met het kamerdebat van 1862, dat al eerder in het boek is behandeld, wat onbestemd in tussen de hofcultuur van weleer en het moderne kunstbeleid. De verschillen in toedracht bij het Monument op de Dam en het Koopvaardijmonument (beide kort na de Tweede Wereldoorlog) en het Wilhelmina-monument dat in 1987 is onthuld als voorlopig laatste nationale gedenkteken, blijken wel uit de beschrijving maar ze worden niet in het licht van de in hoofdstuk I aangereikte begrippen nog eens op een rij gezet. Deze historische onbestemdheid doet enigszins afbreuk aan de sociologische scherpte.

In 1863 blijkt er sprake te zijn van een gepolariseerde stijlrijd, maar binnen het raamwerk van figuratief-symbolische kunst en bij afwezigheid van een uitgewerkt kunstbeleid met daarbij

behorend advieswezen. Er stonden twee partijen gedurende korte tijd tegenover elkaar, beide leken zeker van hun zaak. De polemiek hield verband met de verzuiling, die ook de gelijktijdige meningsvorming over het niet in de beschouwing betrokken Rijksmuseum beïnvloedde. In deze periode waren stijl, inhoud en politieke lading sterk met elkaar verbonden omdat de liberalen de classicistische vormgeving adopteerden en de katholieken de gotische. De verzuiling en de specifieke functies van neo-stijlen zijn als thema's wat in de verdrukking geraakt. Binnen de levensbeschouwingen was kunst sinds 1860 immers een belangrijke uitdrukkingvorm voor eigen normen en waarden binnen een nationale staat. Geen van de partijen gunde de ander het staatsmonopolie op het gebruik van publieke beeldmiddelen, dat de katholieken gesteund door eeuwenlange ervaring en door toegang tot belangrijke ambtelijke posities toen tijdelijk naar zich toe wisten te trekken.

Bij het Wilhelmina-monument speelden verzuilde opvattingen en neo-stijlen nauwelijks nog een rol. In het algemeen ging de verzuiling na de prille en tegelijk heftige aanzetten rond 1860, aan het kunstbeleid voorbij, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de media, de bibliotheken en de scholen. Smaakonzekerheid was bij het Wilhelmina-monument evenmin als bij het Monument 1813-1863 dominant aanwezig op het niveau van de afzonderlijke groepen en juist daarom zijn de door Oosterbaan geciteerde uitspraken over alle ontwerpen zo bloemrijk. De reeks nationale monumenten roept de vraag op of de stijlverscheidenheid is toegenomen en sinds wanneer, of zij misschien toch geringer werd na 1945 en of ze van aard veranderde mede doordat er tevens andere veranderingen optraden. De kern van de conflicten lijkt na 1950 niet om stijl of smaak te gaan; de strijd spitste zich sedert het Koopvaardijmonument voornamelijk toe op de wenselijkheid van een herkenbaar monument, zoiets als in de tijd van het mecenaat gangbaar was. Het publiek wilde dat wel, de adviseurs per se niet. De onthouding van de politiek veroorzaakte vervolgens een patstelling in wat ik zou willen omschrijven als een zespartijenfiguratie: kunstenaars, adviseurs en critici aan de ene kant, het publiek en een deel van de politiek en de

ambtenaren aan de andere kant, terwijl het hoogste politieke echelon zich van stemming onthoudt. Hierdoor ontstond een gezagsvacuüm. Tot een oplossing kwam het dan ook pas toen de politieke top kleur bekende. Er kwam een bronzen afgietsel van een model voor een beeld van Charlotte van Pallandt, dat al op 4 mei 1968 in Rotterdam was onthuld.

Oosterbaan laat in het midden in hoeverre deze afloop past in een algemeen patroon van beleidsgebonden opdrachtverlening. Hij begint zijn 'Conclusie' met de ontwapenende zin: 'Het is niet eenvoudig om in Nederland een nationaal monument tot stand te brengen.' Ter afronding van zijn betoog plaatst hij de wrijvingen bij het moderne overheidsmecenaat in het kader van het opdrachtenbeleid op het terrein van de monumentale kunsten met de daarbij behorende adviescommissies en instellingen.

Aan het overheidsmecenaat is niet alleen het Wilhelmina-monument en de 'omgevingskunst' maar ook *Schoonheid, Welzijn, Kwaliteit* te danken. Zonder de subsidies die de toenmalige stafafdeling van het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en de directie wetenschapsbeleid van Onderwijs en Wetenschappen van 1984 tot 1986 beschikbaar hebben gesteld, zou het nooit tot deze dissertatie zijn gekomen. Het siert de moderne staat te inspireren tot een mooi boek met wetenschappelijke kwaliteit en zonder directe bijdrage aan het dagelijks welzijn van beleidsambtenaren. De largesse van keizer Augustus was al groot, maar hij verwachtte op kortere termijn dan het openbaar bestuur van vandaag de dag het rendement van zijn mece-naat. De Vergilius van de verzorgingsstaat is geen schrijver of dichter maar socioloog en journalist.

Bram Kempers

W.C. Ultee, Economische eenwording, groter wordende sociale afstanden, blijvende culturele verscheidenheid? (oratie). Katholieke Universiteit Nijmegen, 1989, 43 p.

In deze Nijmeegse oratie, uitgesproken op 2 november 1989, betreft W.C. Ultee zijn onder-

zoeksspecialisme – de studie van stratificatie en mobiliteit – op een actuele problematiek: de consequenties van de Europese integratie. Het gaat hem om de vraag wat de gevolgen van de economische internationalisering in het kader van de Europese Gemeenschap voor de sociale ongelijkheid in de lidstaten zullen zijn. Uiteens als hypothese gepresenteerde antwoord luidt in het kort dat die ongelijkheid zal *toenemen*, althans in de landen met relatief egalitaire verhoudingen, zoals Nederland. Deze stelling wordt uitgewerkt en beargumenteerd voor twee gebieden van ongelijkheid: de inkomensverdeling en culturele verschillen.

Voor de stelling dat de inkomensongelijkheid ten gevolge van de Europese eenwording zal toenemen voert Ultee de volgende argumenten aan: 1. De integratie heeft een convergerend effect; de EG-lidstaten zullen in ongelijkheidsverhoudingen meer op elkaar gaan lijken, wat er gezien de machtsverhoudingen tussen deze staten op zal neerkomen dat kleine en relatief egalitaire landen zullen veranderen in de richting van grotere landen met een sterkere ongelijkheid. 2. De salarissen van bedrijfsdirecteuren zullen steeds meer bepaald worden door de hoge standaarden die hiervoor in landen als Frankrijk en Duitsland gelden. 3. Produktieprocessen die weinig scholing vereisen zullen verplaatst worden naar EG-gebieden met lage lonen: de vraag naar laaggeschoolde arbeid in landen met een relatief hoog loonniveau, zoals Nederland, neemt hierdoor af, waardoor de lonen voor laag opgeleiden in die landen althans relatief zullen dalen. 4. Van de toenemende mogelijkheden van internationale arbeidsmobiliteit zullen voornamelijk hoger opgeleiden profiteren: ook hierdoor zullen de inkomensverschillen tussen hoog en laag opgeleiden toenemen. 5. Landen met een relatief hoog niveau van sociale uitkeringen komen bij vrije internationale concurrentieverhoudingen in een ongunstige positie en zullen daarom genoodzaakt zijn dit niveau te verlagen. 6. Bestrijding van werkloosheid ontsnapt steeds meer aan de greep van afzonderlijke nationale staten; de werkloosheid zal daardoor hoog blijven of zelfs toenemen, de kloof tussen werklozen en werkenden wordt wijder.

Deze reeks argumenten heeft mij niet in alle

opzichten overtuigend. In tegenstelling tot wat Ultee suggereert, moet om te beginnen worden opgemerkt dat economische internationalisering – intensivering van het internationale verkeer van goederen, kapitaal en personen en afbraak van formele belemmeringen hiertoe – niet met de oprichting van de EEG begonnen is en evenmin in 1992 zal zijn voltooid. De versnelde internationalisering die na 1945 plaatsvond (deels in het kader van de EG, maar deels ook los daarvan) is in Nederland en andere Westeuropese landen tot de jaren tachtig gepaard gegaan met een *vermindering* van inkomensongelijkheid. Van een algemeen verband tussen economische internationalisering en toename van inkomensverschillen is dus geen sprake.

Opvallend is verder dat Ultee uitgaat van het klassiek-economische model van een volkomen vrije arbeidsmarkt, waarin lonen en salarissen geheel door vraag en aanbod worden bepaald. Vakbonden, werkgeversverbanden, professionele organisaties en regulerende overheden komen in deze analyse niet voor. Hierdoor kan bijvoorbeeld moeilijk verklaard worden waarom in Nederland het 'overaanbod' van bepaalde categorieën werknemers (laaggeschoolden, sommige academici) tot nu toe niet heeft geleid tot een drastische daling van hun inkomens.

Nog enkele specifieke opmerkingen over een aantal van de opgesomde argumenten. *ad 1.* Convergence tussen de lidstaten van de Europese Gemeenschap vindt al geruime tijd plaats en zal zich ongetwijfeld verder voortzetten, maar hoe ver die zal gaan en waartoe die zich zal uitstreken is moeilijk te voorspellen. In weerwil van alle rethoriek zullen de Europese 'binnen-grenzen' na 1992 van betekenis blijven, ook in formele zin. *ad 3.* Produktieprocessen die weinig scholing vereisen worden vooral verplaatst naar lage-lonengebieden buiten de Europese Gemeenschap; zelfs als we uitgaan van een 'vrije' arbeidsmarkt, zijn de effecten van deze kapitaalverplaatsing op de loonverhoudingen in Westeuropese landen niet zonder meer denivellerend: deze hangen immers ook af van ontwikkelingen in de scholingsgraad van de bevolking van die landen. *ad 5.* Hoge sociale uitkeringen hoeven de concurrentiepositie van een land niet te ondermijnen: deze wordt tevens bepaald door de

arbeidsproductiviteit en door het niveau van de netto lonen. *ad 6.* Als maatregelen ter bestrijding van werkloosheid niet effectief zijn, impliceert dat uiteraard nog niet dat de werkloosheid hoog zal blijven.

Wat de ontwikkeling van culturele verschillen tussen sociale strata betreft, redeneert Ultee als volgt. Al eeuwenlang is er sprake van een 'aanhoudende trend' van 'culturele scheiding' tussen hogere en lagere strata (p. 19). Deze zou ten eerste te verklaren zijn uit de groei in omvang en complexiteit van politieke en sociaal-culturele eenheden, waardoor een rondom een toonaangevend centrum gegroepeerde elite zich in smaak en levensstijl steeds verder verwijderd van de rest van de bevolking. En ten tweede de toenemende sociale mobiliteit, waardoor de druk op de elite om zich te onderscheiden sterker wordt. Beide trends zullen zich met de EG-vorming voortzetten en versterken, zodat – aldus Ultee – een verdere verscherping van culturele onderscheidingen te verwachten is.

Deze redenering zou misschien overtuigend klinken als er inderdaad tot nu toe sprake zou zijn geweest van een aanhoudende trend van culturele scheiding tussen hogere en lagere strata in Westeuropese samenlevingen. Maar talloze historische en sociologische studies weerspreken die stelling en wijzen zeker voor de laatste honderdvijftig jaar eerder op het tegendeel. Studies over bijvoorbeeld processen natievorming, over de uniformering en verbreiding van het basisonderwijs, over taalunificatie, over de ontsluiting van plattellandsgebieden, over beschavingsoffensieven, over de 'verburgerlijking' van arbeiderslagen en over de naoorlogse vervaging van grenzen tussen Hoge Cultuur en massacultuur. Toename van sociale mobiliteit leidt ook niet altijd tot verscherping van culturele verschillen (ook als zij prikkelt tot distinctiedrang, heeft deze niet altijd het beoogde resultaat), evenmin als groeiende omvang en complexiteit van maatschappelijke eenheden.

Ultees stelling dat toenemende omvang en complexiteit van maatschappelijke eenheden wel leidt tot vergroting van culturele verschillen en andere vormen van sociale ongelijkheid gaat lijnrecht in tegen een these die hij jammer en opmerkelijk genoeg niet noemt: de door Elias ge-

opperde en door A. Szirmai en C. Wouters in hun dissertaties nader beargumenteerde stelling dat uitbreiding en verdichting van interdependenciesnetwerken op den duur vermindering van sociale ongelijkheden met zich meebrengt. In de loop van een dergelijk proces, betogen zij, raken alle individuen zozeer van elkaar afhankelijk dat 'hogeren' gedwongen worden meer rekening te houden met 'lageren'. Verschillen in macht, status, materiële privileges en levensstijl nemen daardoor af.

Deze these past goed bij de feitelijke langetermijnontwikkeling in de sociale stratificatie van Westeuropese samenlevingen sinds de vorige eeuw. Evenmin als Ultees contrasterende these kan zij echter, denk ik, tot algemene wetmatigheid worden verheven. Dat betekent dat voor de verklaring en voorspelling van veranderingen in sociale ongelijkheden naar historisch meer variabele factoren en contingente samenhangen moet worden gezocht.

N. Wilterdink

Ruud Abma: Jeugd en tegencultuur, een theoretische verkenning. SUN, Nijmegen, 1989.

Het proefschrift van Abma onderzoekt de voorwaarden waaronder jongeren de grenzen van hun cultuur doorbreken en een 'tegencultuur' vormen. Daarbij wordt gebruik gemaakt van een theoretische analyse van de subcultuurtheorie van het CCCS te Birmingham, de generatietheorie van Mannheim, en Freuds massapsychologie. 'Jeugd en tegencultuur' nodigt uit om uitvoerig stil te staan bij de jeugd in de jaren zestig. De verleiding om terug te blikken op de jeugd van toen is niet alleen groot voor degenen die als adolescent die tijd intensief hebben doorleefd, maar ook voor degenen die door ervaring wijs geworden, meer oog hebben gekregen voor de werking van de maatschappelijke retoriek, kunnen relativeren en groeiende twijfels hebben aan de maatschappelijke impact van die zogenaamde *inkeeping* in de geschiedenis (p. 30). Minstens zo interessant is het echter om te kijken naar de wetenschappelijke betekenis van dit boek, oftewel de bijdrage die het levert aan de vervolma-

king van onze referentiekaders voor de analyse en het onderzoek van jeugd.

Vooraf moet opgemerkt worden dat Abma het zich niet gemakkelijk heeft gemaakt met zijn even lastige als uitdagende vraagstelling en het thema van zijn wetenschappelijke onderneming. Publikaties als deze zijn wetenschappelijk gezien belangrijk omdat zij ingaan op de vraag hoe de heuristische schema's verfijnd kunnen worden. Het verzamelen van feiten over jeugd leidt op zichzelf nog niet tot een verdieping van ons inzicht in deze groep. Het kunnen beschikken over adequate begrippenkaders is een voorwaarde voor het goed kunnen analyseren en onderzoeken van de sociale werkelijkheid. De wijze waarop de verfijning van het analytisch apparaat, van het heuristische schema wordt aangevat in deze dissertatie roept bij mij nogal wat vragen op. Vragen omtrent de structuur van het boek; de verhouding theorie en empirie en het nieuwe analysekader of beter nog: de aard, de bruikbaarheid en het nieuwe van het analysekader.

Allereerst de structuur van het boek. Gestart wordt met het formuleren van een 'standaardbeeld' van jeugd. Daarvan wordt gesteld dat het tekort schiet om tegenculturen of ideologische bewegingen onder jongeren te analyseren. Via het analyseren van een drietal theoretische benaderingen wordt enig bouw materiaal geleverd voor een meer verfijnd theoretisch analysekader, dat vervolgens aan het eind van het boek geschetst wordt.

Deze op zichzelf zeer logisch en verantwoord aandoende werkwijze krijgt toch een aantal merkwaardige vormgevingsaspecten. Op de eerste plaats het standaardbeeld dat gesitueerd is halverwege de jaren zestig. Het is geconstrueerd met behulp van een vrij beperkt aantal publikaties, die reiken tot aan het jaar 1965. De 'traditionele' ontwikkelingspsychologie en de 'traditionele' jeugdsociologie leveren het betreffende standaardbeeld op.

Abma's boek verschijnt echter in 1990 en er is in de laatste decennia in de jeugdstudie nogal wat werk verzet. De vraag rijst waarom niet gewoon een stevige kritische analyse is gemaakt van de recente theorievorming en van compilatiestudies, om op die wijze te komen tot een ver-

fijnd heuristisch begrippenkader. Wat nu in de dissertatie gebeurt roept associaties op met een 'self-fulfilling prophecy'. Het standaardbeeld heeft een zeer sober karakter en heeft daardoor alle kans al snel afgedaan te worden als 'oude koek'. Via de omweg van een aantal – misschien wel te veel verwaarloosde – auteurs wordt daarna automatisch een beter heuristisch kader geconstrueerd.

Het standaardbeeld dat het vertrekpunt vormt van Abma's wetenschappelijke reis, roept een belangrijke vraag op: Was er niet wat meer te maken geweest van het standaardbeeld van 1965? Het werk van de auteurs waarop dat standaardbeeld gebaseerd is, levert mijns inziens wel wat meer relevante noties en begrippen op dan Abma presenteert. Ik zie even af van niet-genoemde auteurs en denk alleen maar aan Erikson, Parsons en Van Hessen. Als het toenmalige werk van deze auteurs even fijnmazig was bekeken als bijvoorbeeld het generatie-artikel van Mannheim, dan zou een veel minder robuust en een meer gedifferentieerd standaardbeeld zijn ontstaan. Wellicht dat in de secundaire literatuur een dergelijk standaardbeleid wel aanwezig is. Dat wordt in het boek niet aangegeven.

Met het standaardbeeld als vertrekpunt wordt via de omweg van het CCCS, Mannheim en Freud een verfining van het begrippenapparaat nagestreefd. Een omweg, omdat door deze werkwijze heel belangrijke ontwikkelingen die zich sinds 1965 hebben afgespeeld, en die de theorievorming op dit gebied enorm verrijkt hebben, grotendeels buiten beschouwing blijven. Te denken valt aan de reïncarnatie van de ontwikkelingspsychologie in de psychologie van de levensloop, de convergentie van de adolescentiepsychologie en de jeugd- en socialisatie-sociologie. De interne ontwikkelingen die zich hebben voorgedaan in het socialisatie-onderzoek (denk aan de self-actualizing approach van het symbolisch interactionisme); de invloed van de cognitieve ontwikkelingstheorie op de socialisatiestudie; de sociaal-ecologische benadering en de uitbouw van het levensloop-perspectief (Kohli, Rosenmayr, Pieper, Braungart); de interdisciplinaire bestudering van de identiteitsontwikkeling ook in relatie tot sociale determinaties en de problematiek van de handelings-

speelruimten. Een kritische analyse van deze recente ontwikkelingen zou een veel rijker heuristisch instrumentarium hebben opgeleverd dan wat nu voorligt. Daarnaast ligt het bij de sociologische thematiek toch voor de hand om de blik te richten op een aantal sociologen die zich tijdens en na de door niemand voorziene 'jeugdrevolte' intensief hebben beziggehouden met jeugd en tegencultuur. Met name het niet-gebruikmaken van een aantal Duitstalige sociologen als Allerbeck, Tenbruck, Rosenmayr en Neidhart doet zich sterk gevoelen. Natuurlijk geldt dit ook voor het ontbreken van de reeds door Schwendter ontwikkelde 'Theorie der Subcultuur' en de op de tegencultuur toegesneden publikaties van Baacke. Ook al wil men niet op de niet geringe schouders van deze onderzoekers gaan staan, dan dient men toch wel enigszins te verantwoorden waarom daarvan afgezien is. Laat ik me echter beperken tot de werkwijze zoals die in de dissertatie wel gevolgd is. Dan vallen een aantal dingen op.

In tegenstelling tot veel eerdere publikaties over de zogenaamde 'Birmingham School' besteedt Abma in het hoofdstuk over het CCCS gelukkig voldoende aandacht aan de meer psychologische aspecten van deze benadering. Voor de jeugdthematiek zijn deze namelijk vruchtbaarder en interessanter dan de marxistisch-theoretische aspecten die in Nederland in het verleden nogal de aandacht hebben getrokken.

Het hoofdstuk over Freud roept enige vragen op, in de eerste plaats over de verantwoording van de opname van dit Freud-exposé in het reisplan van Abma. Waarom, zo vraagt de lezer zich af, wordt hier Freud opgenomen en niet een actueel overzicht van de ontwikkelingspsychologische kennis die wij heden ten dage gelukkig bezitten? Waarom dat niet en Freud wel? Dit had veel beter en uitvoeriger gelegitimeerd moeten worden. Zeker in relatie tot de doelstelling: het construeren van een beter heuristisch kader dan het standaardbeeld.

Een volgende vraag is waarom niet ingegaan wordt op de uiterst belangrijke discussies die gevoerd zijn naar aanleiding van het werk van Freud, met name de sociologische receptie ervan. Natuurlijk hoeft niet alles overhoop gehaald te worden, maar als men dan toch richting

Freud kijkt, waarom dan niet vooral gekeken naar de jeugd- en socialisatietheoretisch relevante ontwikkelingen die hij na zijn dood te weeg heeft gebracht.

De uiteenzetting die Abma geeft van de Freudiaanse ontwikkelingstheorie met vermijding van het veelgebruikte raster van de fasentheorie is op zichzelf zeer lezenswaardig en goed weergegeven. Abma heeft gelijk wanneer hij benadrukt dat de fasenindeling in de secundaire literatuur een zekere kunstmatig aandoende aandacht krijgt, terwijl de belangrijke principes die aan de theorie ten grondslag liggen verwaarloosd worden. Voor niet-Freudkenners is deze uiteenzetting waarschijnlijk erg instructief. Bij mij riep het echter de vraag op wat de betekenis ervan was voor de constructie van het heuristische schema. Bij lezing van het laatste hoofdstuk vond ik die opbrengst maar erg mager. In het heuristische schema ziet de lezer niet meer zoveel van Freud terug.

Een andere kwestie betreft de verhouding tussen theorie en onderzoek. Waarom worden theoretische assumpties en noties betreffende de tegencultuur niet veel meer tegen het licht van de empirie gehouden? Deze vraag rijst bij de centrale vraagstelling van het boek, die immers luidt: 'Onder welke voorwaarden en langs welke weg ontstaan jeugdbewegingen of jeugdtengenculturen en welke factoren bepalen hun maatschappelijke invloed?' De eerste twee vragen lenen zich voor historisch-sociologisch en de tweede voor empirisch-analytisch onderzoek.

Wat in het boek gebeurt, is het langs een bepaalde weg vervolmaken van een theoretisch analysekader. Over het empirische gehalte van de daarin gehanteerde begrippen kunnen we op basis van dit boek nog niet zoveel zeggen. Toch zou men bij het construeren van een theoretisch kader niet de ogen moeten sluiten voor wat men al weet uit empirisch onderzoek. Er is al het nodige empirische voorzicht voorhanden, denk bijvoorbeeld aan Marcia's onderzoek naar de begrippen van Erikson of aan Inglehardt's 'Silent revolution', et cetera. Op een enkele plaats gebeurt dit overigens wel. Op pagina 16 wordt bijvoorbeeld gebruik gemaakt van resultaten van het onderzoek van Coleman. Studies als deze winnen aan kwaliteit wanneer zulke

confrontaties tussen theorie en empirie vaker naar voren komen. Dan wordt duidelijk welke theoretische noties men kan laten vallen en welke nuanceringsmen moet aanbrengen. Daarnaast zou het interessant zijn na te gaan welk empirisch bewijs er is dat de jeugd in de jaren zestig een doorwerking heeft gehad in de volwassenengeneratie. Het bestaan van de tegencultuur, niet alleen in de retoriek maar ook in de empirie komt naar mijn smaak veel te summier naar voren. Eigenlijk gebeurt dit alleen in het laatste hoofdstuk waarin een even beknopte als sterke beschrijving gegeven wordt van de jeugdtengencultuur van de jaren zestig.

Het heuristische model, dat de opbrengst van de hele onderneming moet zijn, is niet rijk aan conceptueel-analytisch vermogen, het is nogal eclectisch, het vloeit te weinig voort uit de drie analyse-hoofdstukken, het had ook beslist wel zonder die brede omweg geformuleerd kunnen worden, en het is op de keper beschouwd nauwelijks een opmerkelijke stap voorwaarts ten opzichte van het standaardbeeld. Dit laatste mag echter de aandacht niet afleiden van de verdiensten van het boek, die onder andere gelegen zijn in de uitstekende en heldere uiteenzettingen van en het op elkaar betrekken van de gebruikte theoretische invalshoeken van Mannheim, Clarke en Freud. Het boek is goed geschreven, hoewel hier en daar nogal compact. De lezer moet zich vaker dan normaal afvragen wat de schrijver op een bepaalde bladzijde allemaal naar voren gebracht heeft. Deze schrijfstijl wordt echter ruimschoots gecompenseerd door de aan de dag gelegde eruditie. Alles bijeengenomen een lezenswaardig boek.

Cees Klaassen

M.A.P. Bovens, Verantwoordelijkheid en organisatie (proefschrift). W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, 1990.

Complexe organisaties zijn in onze samenleving belangrijke verschijnselen. Zij nemen in aantal nog steeds toe en steeds meer mensen maken er deel van uit. Toch is betrekkelijk weinig onderzoek verricht naar de aansprakelijkheid van or-

ganisaties en de verantwoordelijkheid van leden van deze organisaties voor het doen en laten van deze organisaties. Het empirisch en normatief onderzoek naar deze aspecten is bovendien verlicht binnen verschillende disciplines, zoals de rechtswetenschap, sociologie, psychologie, enzovoort, en derhalve verbrokken.

Bovens heeft in zijn dissertatie geprobeerd het bestaande materiaal te ordenen teneinde een antwoord te kunnen vinden op de volgende drie vragen:

1. In hoeverre zijn bepaalde constructies van aansprakelijkheid en opvattingen van behoorlijk gedrag binnen complexe organisaties effectief bij de sturing van deze organisaties?
2. In hoeverre zijn deze constructies en opvattingen aanvaardbaar vanuit een normatief oogpunt?
3. Hoe zou men in het licht van de antwoorden op deze vragen, deze constructies en opvattingen in de praktijk vorm kunnen geven?

Daarbij doet de aard van complexe organisaties volgens Bovens niet ter zake. Het maakt geen verschil of er sprake is van de overheid of het bedrijfsleven, danwel – zo kan men eraan toevoegen – organisaties van het maatschappelijk midden. De casuïstiek die hij bij wijze van voorbeeld behandelt, betreft metterdaad een groot aantal verschillende organisaties.

Bovens gaat allereerst in op de veelvormigheid van het begrip verantwoordelijkheid. Dit deel van zijn proefschrift was reeds eerder als artikel verschenen en zal zijn waarde als systematisch overzicht voorlopig wel behouden. Het belangrijkste onderscheid dat Bovens maakt is dat tussen passieve en actieve verantwoordelijkheid. In het eerste geval gaat het om verantwoordelijkheid achteraf: wie draagt de verantwoordelijkheid voor een bepaalde aanwijsbare situatie of gebeurtenis. Bij actieve verantwoordelijkheid gaat het om het voorkomen van ongewenste situaties en gebeurtenissen. Beide opvattingen worden vervolgens zeer uitvoerig besproken. De systematiek van de vraagstelling wordt daarbij niet gehandhaafd, hetgeen enigszins afbreuk doet aan de strakheid van het betoog en anderszids enige hinderlijke redundantie teweeg

brengt. Desalniettemin is het alleszins de moeite waard om kennis van te nemen.

Als wij bij complexe organisaties passief verantwoordelijk willen stellen, krijgen wij onherroepelijk te maken met het probleem der vele handen. Verantwoordelijkheden in dit soort organisaties zijn per definitie versnipperd, waardoor het gevaar ontstaat dat niemand meer verantwoordelijk is en niemand zich verantwoordelijk voelt. Bovens construeert vier modellen van aansprakelijkheid: corporatief, hiërarchisch, collectief en individueel. Hij gaat ook na in hoeverre deze modellen in de praktijk kunnen worden toegepast. Geen van deze modellen op zich blijkt afdoende. Hij concludeert dat het meestal nodig zal zijn om meer modellen gelijktijdig of achtereenvolgend te hanteren. Soms zijn sommige modellen onhanteerbaar. Zo werkt hiërarchische verantwoordelijkheid slechts bij weinig complexe organisaties, in een betrekkelijk stabiele omgeving. Daarmee zit Bovens geheel op de lijn van het pluriforme, situationeel bepaalde denken over beleid en organisaties, dat in de beleids- en organisatiewetenschappen inmiddels gemeengoed lijkt te zijn geworden.

Bovens wijdt meer aandacht aan de actieve verantwoordelijkheid. Passieve verantwoordelijkheid geldt per definitie alleen maar achteraf. Het besef dat je verantwoordelijk gesteld zal kunnen worden werkt uiteraard preventief maar juist in complexe organisaties is die preventieve werking vaak gering. Dat is vervelend omdat de gevolgen van het handelen van deze organisaties vaak zeer ingrijpend en nauwelijks omkeerbaar zijn vanwege het probleem der vele handen. Voorzover het besef van passieve verantwoordelijkheid wel werkt, werkt het bovendien vaak negatief. Het doordt elk nieuw initiatief omdat daaraan vaak risico's zijn verbonden die niemand meer zal willen nemen.

Actieve individuele verantwoordelijkheid is veel meer dan passieve verantwoordelijkheid een kwestie van taakopvatting en van deugd. Bovens onderscheidt drie opvattingen: de klas-sieke, waarbij loyaliteit aan de organisatie en vooral aan de superieuren voorop staat; de ont-plooiingsopvatting waarin loyaliteit aan de eigen integriteit en het persoonlijk geweten de doorslag geeft; en de opvatting van institutioneel

burgerschap. Uitvoerig geeft Bovens aan waarom zijn voorkeur naar deze laatste opvatting uitgaat. Dit model is volgens hem het meest in overeenstemming met de notie van individuele autonomie, die in liberale democratieën zoals de onze aan de basis ligt van de meeste politieke en juridische arrangementen. Een burger blijft burger, ook als lid van een organisatie. Hij karakteriseert institutioneel burgerschap als volgt: 'Tot de belangrijkste deugden van de verantwoordelijke functionaris behoort in de eerste plaats het besef dat hij ook binnen het verband van zijn organisatie burger blijft. Uit dien hoofde dient hij bij zijn optreden oog te hebben voor het in stand houden van de politieke gemeenschap en voor de bescherming van een aantal politieke belangen. Tot die belangen behoort in ieder geval het in stand houden, en soms zelfs bevorderen van de mogelijkheden van democratische organen om het optreden van de organisatie, waarvan hij deel uitmaakt te sturen en te controleren, handhaving van de beginselen die ten grondslag liggen aan de rechtsstaat en, voor zover dit niet in strijd komt met een van de vorige belangen, bevordering van een efficiënte bedrijfs- en bestuursvorm' (p. 213).

Een dergelijke opvatting betekent volgens Bovens niet dat de klassieke opvatting haar bestaansrecht heeft verloren. De meeste organisaties zijn betrekkelijk efficiënt en effectief. Een goede werking ervan zou kunnen worden verstoord door te grote en te veel politieke activiteiten van haar medewerkers en daarmee zou niemand zijn gediend. Bovens stelt dan ook dat 'in gewone omstandigheden' loyaliteit aan de superieuren hoofddregel dient te zijn. Daarmee is Bovens beland bij twee zeer grote problemen, want wat zijn gewone omstandigheden? En hoe moeten medewerkers van een organisatie zich in buitengewone omstandigheden gedragen? Immers, naast strikte loyaliteit kan men voor vijf opties kiezen: ontslag zonder meer, ontslag onder protest, openlijke kritiek, interne kritiek en stille werkweigering. Bovens bouwt hiermee voort op de inmiddels klassieke studie van Hirschman, *Exit voice and loyalty* uit 1970, maar ook hij kan de problemen niet helemaal oplossen, al komt hij een heel eind.

Bovens staat vooral stil bij de opties van semi-

exit: gewetensbezwaren en werkweigering, en 'voice', met name de bescherming van zogenaamde klokkeluiders. In beide gevallen onderscheidt Bovens een aantal inhoudelijke redenen op grond waarvan men een van de opties kan kiezen, alsmede een aantal formele zorgvuldigheidseisen waarmee degene die voor een optie kiest rekening moet houden. In grote lijnen, zo concludeert hij, komen de criteria die men kan gebruiken bij de beoordeling van concrete gevallen van ambtelijke ongehoorzaamheid op het volgende neer:

1. Is redelijkerwijs aan te nemen dat zwaarwegende publieke belangen dreigen te worden geschonden?
2. Wegen de belangen die men tracht te beschermen op tegen de belangen die door ongehoorzaamheid worden geschaad?
3. Is er een zinvolle samenhang tussen de ongehoorzaamheid en de concrete bedreiging van de belangen die men wil beschermen?
4. Heeft de functionaris zijn ongehoorzaamheid zoveel mogelijk trachten te beperken?

Wij mogen aannemen dat deze criteria ook gelden bij de keuze van de vorm van ongehoorzaamheid, te weten een of andere vorm van exit dan wel voice. Overigens moet men telkens van geval tot geval bezien wat de beste wijze van handelen is. Bovens pleit dan ook niet voor verregaande inhoudelijke regelingen, waarin onvermijdelijk een inhoudelijk element van absolute aard zou sluipen. Hij stelt dat het huidige ongemakkelijke gedraai met 'het geweten' duidelijk ter discussie en bepleit een meer pragmatische zienswijze.

Het is niet verwonderlijk dat door de relativisering van het begrip 'geweten', Bovens' meest duidelijke criteria juist formele criteria zijn en geen inhoudelijke. Bovens besluit daarmee zijn verhaal. *Mijns inziens beginnen de problemen daar pas goed.*

Bovens gaat er kennelijk van uit dat er altijd wel iets aantoonbaar fout is en dat er vervolgens een pragmatisch probleem ontstaat hoe te handelen als lid van een organisatie. Niet goed uit de verf komt het probleem dat politiek een kwestie is van afwegen van belangen voor een gemeenschap volgens spelregels, en dat besluiten terzake een zekere procedurele en inhoudelijke legi-

timatie behoeven. Dat afwegen van belangen gebeurt op dat niveau meestal zeer pragmatisch, omdat waarden vrijwel altijd per definitie met elkaar in conflict zijn. Legitimatie wordt in onze samenleving veelal verkregen door gereglementeerde vormen van inhoudelijk debat en inspraak, althans in de politiek. In bedrijven en ten aanzien van het handelen van bedrijven verlopen legitimatieprocessen wezenlijk verschillend, anders dan Bovens stelt, zoals uitvoerig door onderzoekers als bijvoorbeeld Robert Lane is beargumenteerd. Beperken wij ons met Bovens tot het domein van de politiek, dan blijven wij toch zitten met de vraag of en hoe individuen de resultaten van eerlijke collectieve besluitvorming mogen aanvechten.

Dit probleem is overigens niet nieuw. De formulering en behandeling ervan is een kernvraagstuk in bijvoorbeeld de socratische dialogen van Plato waar Bovens geheel aan voorbijgaat. Zo gaat hij ook goeddeels voorbij aan relevante klassieke en moderne politiek theoretische en politologische geschriften terzake. Ten slotte is hem één belangrijke casus ontgaan, te weten het kamerdebat in 1985 rond de handtekening die de geachte afgevaardigde Van Es had gezet onder een advertentie waarin werd opgeroepen tot het plegen van strafbare feiten tegen het sluiten van een verdrag met de VS tot plaatsing van kruisvluchtwapens in Nederland. Nu is iedere auteur betrekkelijk vrij in de keuze van zijn materiaal, zeker als wordt aangegeven waarom bepaalde keuzes zijn gedaan, zoals Bovens dat metterdaad doet. Iemand die uiteindelijk toch ook bij een vraag uitkomt of men zich mag verzetten tegen legitieme, volgens alle spelregels geldig genomen besluiten, mag dat materiaal niet laten liggen.

Toch maakt Bovens een opening. Op het eind van zijn onderzoek somt hij een aantal thema's op ter nader onderzoek. Een van de thema's betreft de vraag hoe verantwoordingsfora werken. In zijn studie is Bovens nogal algemeen en vaag over dergelijke fora. Men kan zich voorstellen dat iets als de Raad van State of sommige vormen van 'peer groups', ja zelfs sommige individuen die als het geweten van de samenleving fungeren, als gids kunnen dienen in een samenleving die bij een te ver doorgevoerd relativisme

en pragmatisme wel eens het gevoel voor richting kwijt zou kunnen raken. Trouwens, één van de redenen waarom wij iets hebben als een Raad van State, zelfs een Eerste Kamer en een verplicht horen van adviescommissies, is gelegen in hun functie van vuurtoren en soms zelfs die van klokkeluider. Met Bovens zijn wij van mening dat de manier waarop die functie wordt uitgeoefend, nader onderzoek waard is.

Herman J. Aquina

C. van Liere, Lastige leerlingen; een empirisch onderzoek naar sociale oorzaken van probleemgedrag op basisscholen. Thesis Publishers, 1990. f 35,00.

Deze Groningse dissertatie is het eerste produkt van het Interuniversitair Centrum voor Theorievorming en Methodenontwikkeling in de Sociologie (ICS), een van de twee sociologische postdoctorale scholen die Nederland rijk is. De probleemstelling van het gerapporteerde onderzoek is tweeledig: 1. Waarom gedragen sommige kinderen zich in de klas minder 'goed' dan andere kinderen? 2. In hoeverre kunnen verschillen in probleemgedrag worden verklaard door de sociale invloeden van leerkrachten, ouders en leeftijdgenoten op dit gedrag?

Het aantrekkelijke van dit proefschrift is dat deze vragen niet beschrijvend aangepakt worden, maar dat wordt uitgegaan van een theorie met behulp waarvan deze vragen beantwoord kunnen worden. Allereerst probeert Van Liere tot een scherpere omschrijving te komen van probleemgedrag. Dat is verstandig want probleemgedrag van leerlingen is een vaag begrip dat populatie- en contextgebonden is. Van Liere omschrijft daarom leerlingen met gedragsproblemen als leerlingen die zich op school niet regelcompetent gedragen. Als regelcompetentie definieert hij 'dat een persoon ten eerste in staat is om zich in sociale situaties te verplaatsen en de regels en verwachtingen die daar gelden te onderkennen en begrijpen, ten tweede dat hij in staat is om zichzelf aan deze regels en verwachtingen te houden ook wanneer daar geen onmiddellijke externe beloningen of sancties tegen-

over staan'. Vervolgens ontwikkelt Van Liere voortbouwend op het werk van Lindenberg zijn theorie over de oorzaken van regelcompetent gedrag van leerlingen in de school. Die theorie gaat uit van een aantal eenvoudige assumpties en algemene hypothesen, waaruit deductief meer specifieke hypothesen worden afgeleid. De belangrijkste assumptie van Van Liere is dat mensen als uiteindelijk doel streven naar sociale waardering. Hoge schoolprestaties van leerlingen zijn voor de leerkracht een instrumenteel doel om die sociale waardering bij ouders en collegae te verwerven. De mate van orde in de klas is vervolgens zowel een instrumenteel doel om waardering bij collegae te verwerven als een subdoel om hoge schoolprestaties van leerlingen te verwerven. Daarom probeert de leerkracht op grond van zijn ordestandaarden regelcompetent gedrag bij zijn leerlingen te bevorderen. De intelligentie van de leerling en zijn regelcompetentie thuis beïnvloeden het succes daarvan. Met behulp van deze assumpties ontwikkelt Van Liere een theoretisch-deductief model, waaruit hij 21 voorspellingen afleidt over de richting van de daarin voorkomende hoofdverbanden en conditionele verbanden.

Hoewel een dergelijke aanpak in principe aantrekkelijker is dan inductief zoeken van verbanden tussen een aantal mogelijk relevante variabelen, heeft deze dissertatie aan het twijfelen gebracht. Zouden deze 21 voorspellingen over de richting van de hoofdverbanden en conditionele verbanden ook niet afgeleid kunnen worden uit andere assumpties? Met enige sociologische verbeelding is het mogelijk andere verklaringen te verzinnen voor Van Liere's voorspellingen. In het schoolloopbaan-onderzoek, waar Van Liere's werk tegen aanleunt, zijn dergelijke concurrerende ad hoc verklaringen voor deze voorspellingen voorhanden. Helaas probeert Van Liere geen concurrerende verklaringen voor zijn verbanden te vinden, laat staan de waarde van zijn assumpties of concurrerende assumpties empirisch te toetsen. Daarom ben ik niet onder de indruk van het resultaat van de toetsing: 15 voorspellingen worden door zijn data bevestigd, 4 voorspellingen niet bevestigd en slechts 2 verworpen. Omdat bijna alle voorspellingen ook uit andere assumpties afgeleid kunnen worden en

Van Liere geen cruciale voorspelling geeft die uitsluitend door zijn theorie voorspeld wordt, kan zijn studie de buitenstaander niet overtuigen van de kracht van de gevolgde aanpak. Alleen de zuinigheid van het model, dat slechts vanuit enkele assumpties opgebouwd is maar die zoveel correcte voorspellingen kan doen, is het enige voordeel van Van Liere's deductieve benadering.

Maar het ontbreken van een poging tot het toetsen van de theoretisch afgeleide voorspellingen is niet het grootste tekort van deze dissertatie. Het tweede deel van de dissertatie bleek onverwacht slecht. In dit deel worden de voorspellingen getoetst op een zeer onbevredigende wijze, zowel wat betreft de data als de methoden. Dit was voor mij onverwacht omdat het werk van de meeste docenten van het ICS (Peschar, Stokman, Ultee) juist gekenmerkt wordt door aandacht voor data, methoden en veldkennis.

Van Liere gebruikt data verzameld in het kader van een ZWO-project. Hoewel dit project een vervolg was van het bekende cohort van Meijnen, ontbreekt een aantal essentiële gegevens, met name de intelligentie van de leerlingen of een gestandaardiseerde schoolprestatietest. Deze gegevens worden al decennia lang in schoolloopbaanonderzoek gebruikt, ook in het cohort van Meijnen. Het is dus onbegrijpelijk dat deze gegevens niet in het ZWO-project verzameld werden. Voor de dissertatie van Van Liere is het ontbreken van een meting van intelligentie zeer ernstig. Zijn assumpties hebben juist betrekking op de relaties tussen intelligentie en schoolprestaties van de leerlingen en de standaarden van leerkrachten. Omdat Van Liere geen gegevens heeft over intelligentie, moet hij de Sociaal-Economische Status (SES) van de ouders gebruiken als 'benadering' daarvan. Gegeven de stand van het schoolloopbaanonderzoek is dit verbazingwekkend: de samenhang tussen SES en IQ is slechts .42. SES kan dus volgens elke gebruikelijke maatstaf in de sociologie geen benadering zijn voor intelligentie. Van Liere kon dit weten omdat het verschil tussen SES en IQ reeds lang een van de centrale onderwerpen uit het schoolloopbaanonderzoek is. Van Liere's gebruik van SES als 'benadering' van IQ bij de toetsing van zijn voorspellingen maakt

zijn uitkomsten dubieus en aanvechtbaar. Ze kunnen daardoor niet beschouwd worden als een reële toetsing van de assumpties. Helaas is dit niet de enige merkwaardige operationalisatie. De door de leerkracht verwachte vervolgopleiding wordt gebruikt als indicator van schoolprestaties. Uit schoolloopbaanonderzoek is echter reeds lang bekend dat opvattingen van de leerkracht over het regelcompetente gedrag van de leerling verdisconteerd is in het advies. Het is voor Van Liere's voorspellingen geen geschikte operationalisering van schoolprestaties, want hij vergroot zo ten onrechte de kans op aanvaarding van zijn voorspellingen.

Ten tweede gebruikt Van Liere geen longitudinale data, maar beperkt hij zich tot een momentopname van 573 leerlingen uit de twee hoogste klassen van de basisschool. Dat betekent dat hij de samenhangen in zijn gegevens niet mag interpreteren als een causaal effect van de ene variabele op de andere. Toch veronderstelt hij in een aantal voorspellingen (bijv. 2a) dat er een causaal effect van regelcompetent gedrag op leerprestaties bestaat. Omdat Van Liere geen longitudinale data gebruikt maar slechts cross-sectionele, is het heel goed mogelijk dat er ook een effect bestaat van schoolprestaties op regelcompetent gedrag. Leerlingen met slechte schoolprestaties hebben minder belang bij regelcompetent gedrag dan leerlingen met goede schoolprestaties. Van Liere kan met zijn cross-sectionele data voor dit laatste effect niet controleren, maar rekent zich rijk door met maar één causale richting rekening te houden bij de toet-

sing van zijn voorspellingen. Ook om deze reden zijn zijn analyses geen reële toetsing van zijn voorspellingen. Uit het schoolloopbaanonderzoek had Van Liere kunnen leren dat longitudinale gegevens noodzakelijk zijn in dit type onderzoek. In Nederland zijn voldoende voorbeelden hoe een dergelijke dataverzameling in elkaar hoort te zitten, bijv. de Nijmeegse dissertatie van Van der Hoeven-Van Doornum en de Groningse van Bosker, beide uit 1990.

Ten derde gebruikt Van Liere multivariate methoden die niet altijd geschikt zijn voor de toetsing van zijn voorspellingen. In één vergelijking gebruikt hij onafhankelijke variabelen van verschillende niveaus (leerling en klas), bijvoorbeeld in tabel 6.10. Reeds lang is bekend dat dit onjuist is omdat het tot foute resultaten leidt. Daarom wordt tegenwoordig in het schoolloopbaanonderzoek vaak multi-level onderzoek toegepast om de effecten van contextkenmerken (zoals klaskenmerken) op individuele kenmerken vast te stellen. Dat gebeurde bijvoorbeeld in dezelfde periode in Groningen door Bosker in zijn dissertatie. Van Liere's toetsing van voorspellingen met onafhankelijke variabelen van meerdere niveaus voldoet derhalve niet aan de gebruikelijke methodische eisen, die tegenwoordig in het schoolloopbaanonderzoek gesteld worden.

Theorievorming is belangrijk voor de vooruitgang van een wetenschap, maar ambachtelijke kwaliteit en voldoende veldkennis zijn minstens even gewichtig.

J. Dronkers

Mededeling

Research Committee on Rational Choice (RC 45) of the International Sociological Association

The International Sociological Association (ISA) has established the Research Committee on Rational Choice (RC 45). The Research Committee focuses on contributions of rational choice-models to social theory and research, as well as on their potential for integrating theoretical and empirical work from different social science disciplines.

The provisional Board of the Research Committee consists of: Michael Hechter (Center for Advanced Studies in the Behavioral Sciences, 202 Junipero Serra Boulevard, Stanford, CA 94305, USA); Karl-Dieter Opp (Institut für Soziologie, Universität Hamburg, Allende-Platz 1, 2000 Hamburg 13, Germany); Werner Raub (Vakgroep Empirisch-Theoretische Sociologie, Rijksuniversiteit Utrecht, Heidelberglaan 2, 3584 CS Utrecht, The Netherlands).

Interested parties are kindly requested to contact a member of the Board for further information, registration on the mailing list, and active participation.